

مدرسه‌های اولیه همدان

از نهضت مشروطه تا پهلوی دوم

● محمود عالمی*

اشاره

ارائه گزارش‌ها و اسنادی از تاریخچه مدرسه‌های جدید در شهرها و استان‌های کشور، یکی از اهداف این فصلنامه است که در هر شماره، مطالب و گزارش‌هایی از آن‌ها را بیان می‌کنیم. سعی ما در ارائه این مطالب، مستند و پژوهشی بودن آن‌هاست. در این شماره نیز گزارشی از تاریخچه مدرسه‌های همدان که توسط آقای محمود عالمی، دبیر بازنشسته و پژوهشگر تاریخ آموزش و پرورش، نوشته شده است، ارائه می‌شود.

مقدمه

کهن شهر همدان در مسیر تحولات فرهنگی خود فراز و نشیب‌های زیادی را پشت سر گذاشته است. در نهضت مشروطه‌خواهی (۱۲۸۴ ش) این فراز و نشیب‌ها بیشتر مشهودند. در ادامه به چند نمونه از حوادث اجتماعی آن دوران تا زمان پهلوی دوم که در تحولات آموزشی این شهر مؤثر بوده‌اند، اشاره می‌شود:

۱. شکوفایی نهضت مشروطه و «روح‌روشنگری جدید در ایران»، باعث تأسیس مدرسه‌های نوین شد. تأسیس تعدادی از مدرسه‌های نوین و اولیه شهر همدان، از جمله «مدرسه نصرت»، حاصل زحمات روشنگران دوران مشروطیت بود؛ آن هم هنگامی که میرزا حسن خان منطق‌الملک معاون حکومت همدان بود» (ذکائی، ۱۳۹۸).

۲. در جنگ جهانی اول (۱۲۹۳ ش)، ایران به اشغال نیروی خارجی درآمد. در همدان با گسترش قطعی، مدرسه‌ها رونق خود را از دست دادند، اما فعالیت آن‌ها متوقف نشد. حتی برخی از مدرسه‌ها، از جمله «دبستان تأیید»، محل رجوع و یا استقبال از نیروهای خارجی شدند (پاسخگویان، ۱۳۹۶).

* پژوهشگر حوزه تاریخ تعلیم و تربیت

۳. در حکومت رضاخان (۱۳۰۴ ش.)، به تدریج نظارت بر مکتب‌خانه‌ها و مدرسه‌ها بیشتر شد. در همدان مکتب‌خانه‌ها تحت نظارت اداره معارف درآمدند. مدرسه‌های خارجی آمریکایی و آلیانس مجبور شدند برنامه‌های آموزشی وزارت را رعایت کنند. مدتی بعد هم تعطیل شدند. در عوض مدرسه‌های جدیدی، از جمله «دبیرستان دولتی پهلوی» ساخته شدند.

۴. واقعه کشف حجاب (۱۳۱۴ ش.) که اولین بار در دانش‌سرای مقدماتی دختران تهران نمایان شد، با وجود اینکه با فرهنگ مذهبی معلمان و دانش‌آموزان مسلمان سازگاری نداشت، اما در مدرسه آلیانس همدان یکی از مراسم کشف حجاب با همراهی برخی از مقامات دولتی برگزار شد.

۵. در جریان جنگ جهانی دوم (۱۳۱۸ ش.) و اشغال مجدد بخشی از ایران، رشد تعداد دانش‌آموزان در مدرسه‌های همدان متوقف شد. برخی از مراکز به اشغال نیروهای انگلیسی درآمدند. بعد از خروج آن‌ها، یکی از محل‌های استقرار آن‌ها به دانش‌سرای مقدماتی و سپس به «دبیرستان ماندگار (دکتر شریعتی کنونی)» تبدیل شد.

▣ اداره آموزش و پرورش همدان

این اداره که آن دوران تحت نظارت وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه بود، یکی از سازمان‌های قدیمی فرهنگ ایران است. زمان پیدایش فرهنگ همدان را باید از سال ۱۲۸۲ ش دانست. «سالنامه دبیرستان پهلوی، ۱۳۳۴: ۲۱». اداره معارف همدان زمانی که فریدالدین گلگون کفالت آن را به‌عهده داشت، در حدود سال ۱۲۸۵ ش. تأسیس شد و نظارت بر تشکیلات اداری منطقه غرب کشور را نیز به‌عهده داشت. به صورتی که ثبت امتحانات کرمانشاه و سنندج در سال ۱۳۰۸ به‌عهده همدان بود و تا حدود سال ۱۳۱۰، برخی از نامه‌های اداری به عنوان اداره معارف حوزه غرب به همدان ارسال می‌شد (دفتر ثبت گواهی نامه‌ها، ۱۳۱۷-۱۳۰۷).

▣ مدرسه‌های نوین

الف) مدرسه‌های خارجی و اقلیت‌های مذهبی در همدان:

۱. مبلغان مسیحی پروتستان (مدرسه آمریکایی شورین ۱۲۴۸-۱۲۶۰) و همدان (۱۲۶۰-۱۳۱۰ ش.)

در سال ۱۸۶۹ م. (۱۲۴۷ ش.)، مبلغان مسیحی شخصی به نام هوهانس نهایپتیان را که ساکن روستای شورین^۱ همدان بود، برای گذراندن آموزش‌های لازم به ارومیه بردند. او پس از گذراندن آموزش‌ها و بازگشت به محل زندگی خود، آموزشگاهی تأسیس کرد، اما

۱. از روستاهای نزدیک همدان که محل سکونت تعدادی از ارامنه مهاجر بوده است.

مردم به شدت مخالفت کردند و از شورین اخراج شد. نهاپتیان در نهایت بار دیگر به شورین بازگشت و به ریاست مدرسه خودش منصوب شد.

جمعی از دانش‌آموزان کلاس دهم دبیرستان آمریکایی همدان (۱۳۱۳ ش)

این آموزشگاه در سال ۱۸۸۱ م. (۱۲۶۰ ش.) با مدرسه آرامنه ادغام و پنج سال بعد نیز آموزشگاهی^۱ به این مدرسه ملحق شد. شبانه‌روزی شدن آموزشگاه از دیگر فعالیت‌های میسیون آمریکایی برای جذب دانش‌آموزان مسلمان بود (منتظرالقائم، ۱۳۹۵: پ ۳).
جیمز هاوکس^۲ مؤسس مدرسه‌های آمریکایی در شهر همدان بود. همسرش، آنی مونت‌گمری^۳ نیز به او پیوست. مدرسه دخترانه در سال ۱۸۸۲ م. (۱۲۶۱ ش.) و با ورود خانم مونت‌گمری به همدان، تأسیس شد و با شبانه‌روزی شدن، دختران مسلمان نیز در این مدرسه نام‌نویسی کردند.

«برگزاری مراسم دعا و خواندن انجیل به وسیله دانش‌آموزان مسلمان و مسیحی جزئی از برنامه روزانه مدرسه‌های آمریکایی بود. تا جایی که بارها مورد اعتراض والدین و مقام‌های محلی قرار گرفت. هرچند وزارت معارف، مدرسه آمریکایی همدان را در سال ۱۳۰۶ ش. تعطیل کرد و شاگردان آن را به مدرسه‌های ایرانی منتقل کرد، اما مبلغان آمریکایی با میانجیگری سفارت آمریکا، بار دیگر در سال ۱۳۰۹ موفق شدند، آموزشگاه همدان را بازگشایی کنند.» (پیشین).

۱. توسط ملاشموئیل اداره می‌شد.

۲. James Hawkes: مبلغ مسیحی که برای اولین بار به زبان فارسی قاموس کتاب مقدس را نگاشت.

۳. mont gamery Miss: «از میسیونرهای آمریکایی که نخستین دبستان دخترانه همدان را راه‌اندازی کرد. مدت ۳۵ سال از آخر عمرش را به فعالیت آموزشی پرداخت و در مشکلات خانواده‌ها یاری‌رسان بود. به او لقب خانم بزرگ داده بودند.» (قشمی، ۱۳۹۶؛ به نقل از: جهان‌پور).

مدرسه آمریکایی شورین به تدریج تعطیل شد، اما مبلغان مذهبی (میسوین‌های) آمریکایی که با مشارکت ارمنی‌ها و یهودی‌های همدان، مدرسه آن‌ها در «درب حکیم‌خانه» رونق پیدا کرده بود، به محل دیگری منتقل شدند. از چگونگی این انتقال اطلاعات بیشتری به دست نیامد، ولی در گزارش بازرسی از مدرسه‌ها و مکتب‌خانه‌ها آمده است، در سال ۱۳۰۴ ش. این مدرسه در محله «سیدجلالان»^۱ با ۲۲۹ دانش‌آموز، از نظر نظافت و کیفیت ساختمان وضع خوبی داشته است (سند: ۹۱/۲۹۷/۶۰۳).

در این میان به ایجاد بنای باشکوهی در باغچه آفایوسف می‌پردازند که پس از تغییرات کاربری، این مدرسه در حدود سال ۱۳۰۶ به آن منتقل شد و اکنون محل «دبیرستان ابن‌سینا» در خیابان طالقانی است که از مدرسه‌های ماندگار و موفق این شهر است. افراد سرشناسی در این مدرسه حضور یافته و یا سخنرانی کرده‌اند. ظهیرالدوله، حاکم همدان، در خاطراتش ذیل جمعه ذی‌حجه ۱۳۲۴ ق، مصادف با مرگ مظفرالدین‌شاه، می‌نویسد: «عصر بر حسب دعوت روحانیان آمریکایی رفتیم به مدرسه آن‌ها. بی‌اندازه وضع مدرسه و تربیت آن‌ها را پسندیدیم. معلوم است که هیچ قصدی جز خدمت ندارند. مولا علی (ع) جزایشان بدهد» (ظهیرالدوله ۱۳۸۵: ۴۷).

همچنین تقی‌زاده^۲ که خود فارغ‌التحصیل این مدرسه‌ها در تبریز بود (تقی‌زاده، ۱۳۵۰: ۴۲)، در این مدرسه سخنرانی کرده است. روزنامه محلی «گلگون» در این مورد نوشت: «در خرداد ۱۳۰۷ به دعوت مدرسه آمریکایی، سیدحسن تقی‌زاده به همدان آمد تا در جشن پایان تحصیلی نطقی ایراد کند. فریدالدوله^۳ شرحی راجع به سوابق مدرسه ایراد کرد و عارف قزوینی هم غزلی خواند. نطق تقی‌زاده در چند روزنامه به طبع رسید» (گلگون، ۱۳۰۷: ۱۹). این مدرسه علاوه بر شیوه دبیرستانی، در سال ۱۳۰۱ به صورت مؤسسه عالی نیز عهده‌دار تربیت کارآموزان در دوره‌های عمومی تجارت بوده است (سند: رضویان، ۱۳۹۸). از آغاز تأسیس در همدان هم دارای دوره متوسطه بود. مواد درسی در کارنامه تحصیلی دانش‌آموزان مدرسه در سال تحصیلی ۱۳۱۰ - ۱۳۰۹ از این قرار بوده است: فارسی، عربی، انگلیسی، اخلاق، حساب، جبر و مقابله، هندسه، فیزیک، شیمی، تاریخ طبیعی، حفظ‌الصحه، جغرافیا، نقاشی، مشق انگلیسی، مشق فارس، ورزش، حضور، اخلاق.

برای هر سال تحصیلی چهار ربع (چهار قسمت) در نظر گرفته شده بود. در توضیح آن آمده است: «حد اعلاى نمرات ۱۰۰، متوسط ۹۰ الی ۸۰ و حداقل ۷۵ که مجبور به تکرار درس خواهد بود. این ورقه در هر ربع، خدمت اولیا ارسال می‌گردد که درجه اطفال

۱. نام قدیمی آن محوطه فرنگی‌هاست، اما محل فعلی آن کوچ‌های منتهی به محوطه آقاجانی بیک، در حوالی پارکینگ طبقاتی است.

۲. «از رهبران مشروطیت. به علوم جدید و تجددطلبانه تمایل یافت. قصد تأسیس مدرسه‌ای به نام «تربیت» را داشت، اما بر اثر مخالفت دایر نشد. در مجلس شورای ملی رهبر فراکسیون دموکرات بود» (افشار، ۱۳۷۲: ۲۶ - ۱۱، برگرفته از: ویکی‌پدیا، ۱۳۹۹).

۳. از اولین رؤسای آموزش و پرورش همدان.

را سنجیده و هر ربع را امضا کنند» (قشمی، ۱۳۹۶).

کلاس‌های این مدرسه نیز طبق اعلان اداره معارف همدان در سال ۱۳۰۶، از ۱۶ شهریورماه شروع می‌شده است. مدرسه علاوه بر معلمان آمریکایی از معلمان محلی هم استفاده می‌کرد.

بعد از نظارت مستمر بر مدرسه‌های خارجی و رشد مدرسه‌های داخلی، به تدریج مدرسه‌های خارجی رونق خود را از دست دادند و به شکل و یا نام دیگری فعالیت‌های خود را پی گرفتند. «طبق نقل قولی سرانجام، مدرسه در دهه ۱۳۱۰ به دلایلی به تهران انتقال یافت و در خیابان قوام السلطنه با نزدیک به ۲۰۰ دانش‌آموز مستقر شد» (مدرسه کامیونیتی)؛ پ ۳-۲۰۱۵).

این انتقال اگر همراه با کادر اصلی اداری و آموزشی صورت گرفته باشد، به نظر می‌رسد بعد از سال تحصیلی ۱۳۱۲ ش. بوده است. زیرا طبق دفتر امتحانات مدارس همدان (۱۳۰۷ تا ۱۳۱۷)، مدرسه آمریکایی تا سال ۱۳۱۱ به همین نام بوده است و بعد از تعطیلی، در همان محل در سال ۱۳۱۵ به نام دبیرستان ابن سینا ثبت شده است.

۲. کلیسای گریگوری ارامنه (مدرسه نور ۱۳۳۸-۱۲۸۳ ش.)

مدرسه نور در سمت راست کلیسای گریگوری استغان

«ارمنیان مهاجرانی بودند که به دلیل مشکلاتی که در کشورشان ارمنستان پیش آمده بود، به ایران مهاجرت کردند و به تدریج در برخی از شهرها از جمله همدان اسکان داده شدند. تعدادی از این ارمنیان در خود شهر همدان و در محله‌ای به نام سرقلعه اجتماع و کلیسایی به نام استپانوس^۲ بنا کردند. تعداد دیگری نیز در بخش شرقی همدان و

1. Community School, Tehran.

۲. این کلیسا به گریگوری هم معروف است. «گریگور قدیس نخستین رهبر دینی ارمنیان بود و در نتیجه کوشش او تیرداد (پادشاه اشکانی ارمنستان) مسیحیت را دین رسمی کشور اعلام کرد. کلیسا، گریگور را، به سبب آیینی که آورده بود، لقب لوساووریچ (روشنگر) داد. کلیسای ارمنی نیز خود را کلیسای گریگوری می‌نامد» (سارکسیان، ۱۳۸۳: پ ۱۶-۱۱).

مدرسه نور در سال ۱۳۸۹ تحت نظارت دانشگاه جامع علمی-کاربردی میراث فرهنگی هگمتانه، به مرکز علمی-کاربردی تبدیل شد

در روستای شورین سکونت داده شدند.» (ملکی، ۱۳۸۹: پ ۵۹).

«مواد درسی در مدارس ارمنی به زبان ارمنی تدریس می‌شد. از سال ۱۹۴۱ زبان فارسی گردید و در کنار آن، هفته‌ای ۶ ساعت به مواد درسی ارمنی (زبان، ادبیات، تاریخ و دینی) اختصاص یافت. در سال ۱۹۴۶ (۱۳۲۵ ش)، با وساطت خلیفه‌گری ارمنیان، درس دینی رسمیت یافت» (باغدادساریان، ۱۳۹۹: پ ۳).

تا تاریخ ۱۹۵۴ (۱۳۳۳) ۴۴۷ دانش‌آموز فارغ‌التحصیل (۲۴۳ دختر و ۲۰۴ پسر) بودند. بیشترین تعداد دانش‌آموزان در یک دوره آموزشی بین ۲۰۰ تا ۲۵۰ نفر بوده است.

در ۲۷ اکتبر ۱۹۴۱ (۱۳۲۰) دانش‌آموزان در حال تدارک برنامه‌های سال نو در مدرسه بودند. درحالی‌که مشغول تمرین مراسم شب ژانویه بودند، به علت سرما، یکی از شاگردان شعله بخاری کلاس را بیشتر کرد، اما بعد از اتمام تمرین بخاری را خاموش نکرد و مدرسه را ترک کردند. همین کار باعث آتش‌سوزی در مدرسه شد. با این حال مراسم جشن سال نو را برگزار کردند. مدیر مدرسه (تامرازیان) با حالی آشفته روی صحنه آمد و گفت: «مدرسه آتش گرفته، ولی ما هنوز زنده‌ایم. ما مدرسه تازه‌ای می‌سازیم.» در همان وقت همه فریاد زدند: «ما هستیم، مدرسه را دوباره می‌سازیم.»

در سال ۱۹۴۶ (۱۳۲۵) از شهر همدان فقط ۲۲ نفر به ارمنستان مهاجرت کردند و این موضوع باعث تعطیلی مدرسه نور شد. در سال ۱۹۵۹ (۱۳۳۸) به علت کمبود تعداد دانش‌آموزان شد، وسایل و ملزومات مدرسه نور به مدرسه «شرف» ارمنیان در شهر اراک انتقال داده شدند.

مدرسه نور در سال ۲۰۱۰ (۱۳۸۹) تحت نظارت دانشگاه جامع علمی - کاربردی میراث فرهنگی هگمتانه، به مرکز علمی - کاربردی تبدیل شد» (میناسیان، ۱۳۹۲: پ ۳).

۳. کلیسای انجیلی آشوری (مدرسه ملی الوند ۱۳۶۸-۱۳۱۳ ش.)

در میان مهاجران آشوری که به همدان آمدند، برخی تحصیل کرده بودند؛ از جمله رابی اسحاق اورشان، مدیر و سردبیر روزنامه آشوری «زهریرادی باهر» (اشعه نور). وی ساکن ارومیه بود و با مبلغان مذهبی (میسوینرهای) آمریکایی همکاری داشت (گورگیز، ۲۰۱۵: ۱۳۳؛ برگرفته از: books.google).

رابی اسحاق اورشان بعد از مهاجرت در همدان، به عنوان مبلغ مذهبی و معلم، ماندگار شد و به تأسیس مدرسه پرداخت. به نظر می‌رسد که قبل از مهاجرت، تحت تأثیر تبلیغات و تعلیمات مبلغان مذهبی آمریکایی در ارومیه، به کلیسای انجیلی پروتستانی پیوسته باشد.

رابی اسحاق در سال ۱۳۱۱ در همدان در «مدرسه ملی اکباتان» که ابوالحسن درخشان رئیس آن بود، به عنوان معلم مشغول بود. گروهی از مسیحیان وی را به عنوان کشیش قبول داشتند و آن مجموعه به مدرسه اکباتان کمک می‌کرد. در سال ۱۳۱۳ مدرسه به رابی اسحاق واگذار شد و نام آن به الوند تغییر یافت. اول مدرسه دخترانه شروع به کار کرد.

بعد به کودکان و دوره اول دبیرستان گسترش پیدا کرد و به موازات آن کودکان، دبستان و دبیرستان پسرانه هم تأسیس شد. بعد از فوت وی مدرسه تعطیل نشد و دخترش مدرسه را اداره می‌کرد» (زندگی، ۱۳۹۸؛ برگرفته از: همدان‌نامه).

۴. یهودی‌ها (مدرسه آلیانس / اتحاد ۱۳۵۷ - ۱۲۷۸ ش.)

کارمندان، مدیر مسیو کوئتو، و فارغ‌التحصیلان دوره اول متوسطه آلیانس (۱۳۱۸ ش)

منبع: موزه مدرسه

«در نوامبر ۱۸۹۹ (۱۲۷۷) باسان و همسرش مأمور شدند شعبه آلیانس را در همدان برپا کنند. این دو نفر در ژوئن ۱۹۰۰ به همدان رسیدند. در همان سال، او مدرسه آلیانس پسران و همسرش مدرسه دختران را تأسیس کردند. در آغاز سال تحصیلی ۳۵۰ پسر و ۲۵۰ دختر را پذیرفته و ثبت نام شدند. مسلمانان هم کودکان خود را برای فراگرفتن زبان فرانسه به آلیانس فرستادند؛ چنان‌که در همین سال مدرسه ۳۰ دانش‌آموز مسلمان داشت» (صنایعی، ۱۳۹۸: ۱۶). «بعد از شش سال، تعداد شاگردان مدرسه پسران به ۶۰۰ تن رسید و طبق آمار سال ۱۳۰۶ وزارت معارف، تعداد ۱۵۹ نفر رایگان تحصیل می‌کردند و تعداد فارغ‌التحصیلان از آغاز تأسیس، بالغ بر یک‌صد نفر بود. مدرسه دختران نیز ۳۰۰ دانش‌آموز و هشت آموزگار داشت» (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۵۴۳).

□ برنامه تحصیلی مدرسه‌های آلیانس همدان

«تربیت به‌گونه‌ای عمل می‌کرد که محصل به تقلید از یک جوان فرانسوی کشانده می‌شد. برنامه مدرسه پسرانه آلیانس همدان در سال‌های اولیه شامل فرانسه، فارسی، تاریخ، جغرافی، حساب و مقداری علوم به علاوه علوم دینی می‌شد. در سال ۱۲۸۸، افزون بر زبان و ادبیات فرانسه، برنامه تحصیلی شامل زبان فارسی، تاریخ و جغرافی جهان و ایران، حساب،

خوش‌نویسی و نقاشی می‌شد و محصلان متن‌هایی از لافونتن، ویکتور هوگو، الکساندر دوما و مولیر می‌خواندند. برنامه درسی بخش دختران با بخش پسران یکی نبود. دختران تا چهارده سالگی درس می‌خواندند و برای زناشویی آماده می‌شدند. آن‌ها دوزنگی، بافندگی، قالی‌بافی، پخت‌وپز و زبان را فرا می‌گرفتند.

مدرسه، محصلان را به والیبال و بسکتبال برمی‌انگیخت و با مسابقه، عشق به ورزش را پرورش می‌داد.

افزون بر فارسی، زبان فرانسه، اندکی انگلیسی و شاگردان یهودی عبری نیز می‌خواندند. شرعیات شاگردهای مسلمان و اقلیت‌ها مجزا تدریس می‌شد و اجباری برای تدریس به اقلیت‌ها وجود نداشت. به عنوان نمونه، در طی پروگرام درسی فقه جزء دروس رسمی مقطع متوسطه گردید. امتحانات پایان سال را به زبان فرانسه می‌گذراندند. کارنامه تحصیلات ابتدایی را پس از ۶ سال و دیپلم^۱ را پس از ۹ سال می‌گرفتند» (صنایعی، ۱۳۹۸: پ ۳۰-۲۲).

اما طبق گزارش بازرس محلی، این مدرسه در محله «اسپرون کوب‌های مختارن»^۲، در سال ۱۳۰۴ ش. از نظر نظافت در وضعیت خیلی خوبی بوده است. این در حالی است که طبق همین گزارش، مکتب‌خانه‌ها با آموزشی متوسط اما وضعیت بهداشتی نامطلوب به فعالیت خود ادامه می‌دادند (سند ۹۱/۲۹۷/۶۰۲).

ب) مدرسه‌های اولیه مسلمانان: مدرسه‌های پسران:

۱. مدرسه فخریه مظفریه (۱۲۸۱ ش.)

«در کتاب خاطرات علی‌خان ظهیرالدوله، حاکم همدان (۱۳۲۵ ق.)، نام این مدرسه به‌عنوان اولین مدرسه به سبک جدید در شهر همدان آمده است. مدیر آن تقی نراقی بوده است» (مؤمن، ۱۳۸۳: ۴۸؛ نقل از: ظهیرالدوله: ۱۲۲) همچنین می‌نویسد:

«بعد از ظهر بر حسب دعوت رفتیم به مدرسه فخریه مظفریه که امتحان داشتند. این مدرسه هشتاد نفر پسر شاگرد دارد. مدیرش آقا تقی است که جزء وکلای منتصب تجار همدان است^۳ و فوق‌العاده زحمت می‌کشد. میل دارد این مدرسه بهتر از سایر مدارس همدان باشد، ولی چون هیچ‌کس از اهل همدان با او همراهی نمی‌کند، دخل و خرجش برابر نیست، بلکه شاید نصف کمتر باشد.» (ظهیرالدوله، ۱۳۸۵: ۴۸).

۲. مدرسه اسلامی (۱۲۸۳ ش.)

«اسلامیه» و «اسلامی» اسم خاص مدرسه نبوده، بلکه صفت و ویژگی مدرسه در مقابل

۱. سیکل اول

۲. این محله فراموش شده در محله مختاران قدیم است. محل تقریبی آن نزدیک محوطه قاشق‌تراشان بوده است.
۳. به نشر روزنامه سعادت نیز پرداخت: «در سال ۱۳۲۵ ق به مدیریت محمدتقی نراقی تا سال (۱۳۲۶ ق.) ادامه یافت» (مؤمن، ۱۳۸۳: ۴۸). «تألیفاتی هم دارد از جمله: احقاق الحق (در رد بایان)، اخلاق احمدی، رساله قصاصیه» (اذکائی دست‌نویس / معارف).

مدرسه‌های اهل کتاب آمریکایی و آلیانس بوده است. اما دو مدرسه به همین نام‌ها در میان مدرسه‌های اولیه ذکر شده‌اند:

«مدرسه اسلامیة توسط دو تن از بزرگان طایفه قراگوزلو در سال ۱۳۲۳ق. در شورین احداث شد. تأسیس کنندگان حسین قلی خان ضیاءالملک و زین‌العابدین حسام‌الملک بودند» (مؤمن، ۱۳۸۳: ۴۸؛ به نقل از: ظهیرالدوله، ۱۳۸۵: ۱۲۴).

«مدرسه اسلامی، توسط تقی رسولی در سال ۱۳۲۳ق. بنا شد. او و چند تن دیگر، با استفاده از تأثیرات مدارس آمریکایی و مدرسه آلیانس، چند مدرسه در همدان برپا نمودند. از جمله این افرادی توان موسی نثری، سیدحسن مجیدزاده، میرزا حسین خان صفا و شمس‌الدین عشقی را یاد کرد» (همان؛ به نقل از سالنامه دبیرستان پهلوی همدان، ۱۳۳۴: ۲۱).

۳. مدرسه امیریه (۱۲۸۶ ش.)

«در سال ۱۳۲۵ق. در همدان به همت سیدمحمد غمام‌همدانی، موسی نثری و عده دیگری دایر گردید. فعالیت‌های مدرسه پس از پنج سال با تأسیس مدرسه نصرت متوقف گردید.» (مؤمن، ۱۳۸۳: ۴۸) از تلاش افراد دیگری نیز برای تأسیس و تدریس در این مدرسه نام برده شده است؛ از جمله: «آقا شیخ سلیمان، آقا ضیاء، ثقه‌الاسلام، ابوالقاسم هوشیار. دبستان امیریه هشت کلاس داشت و از افراد سرشناس برای تدریس دعوت به عمل آمد؛ از جمله ادیب‌الاشراف و موسی نثری» (زند، ۱۳۹۷: ۴۵۱).

۴. مدرسه الفت (۱۲۸۷ ش.)

«از جمله افراد تأثیرگذار در محافل ادبی همدان در دوره معاصر غمام‌همدانی بود که در تأسیس این مدرسه هم تأثیرگذار بود. نقش وی در روشنگری دوره مشروطه فراتر از همدان بود. وی در سال ۱۳۳۴ق. انجمن اتحاد را تأسیس نمود، از اعضای آن محمدباقر الفت اصفهانی بودند...» (مؤمن، ۱۳۸۳: ۴۹). نام الفت علاوه بر اینکه در روزنامه وی دیده می‌شود، در نام مدرسه الفت نیز به چشم می‌خورد؛ که نشانگر نوعی تأثیرپذیری غمام از نام الفت یا شخصیت او بوده است.

۵. مدرسه شریفیه (۱۲۸۹ ش.)

«مؤسس آن حاج محمد شفیعی از متمولان و خیرخواهان همدان بود. یکی از آموزگاران این مدرسه شیخ میرزا محبعلی قراگوزلو بود که تا قبل از تأسیس مدرسه شرافت مدیریت و آموزگاری این مدرسه را به عهده داشت» (مؤمن، ۱۳۸۲: ۵۳). این مدرسه تا حدود سال ۱۲۸۹ش. فعال بود و بعد از چندی تعطیل شد. به نظر می‌رسد، مدرسه شرافت ادامه فعالیت‌های همین مدرسه باشد.

۶. مدرسه شرافت (۱۲۹۱ ش.)

جمعی از دانش آموزان، مدیر (محب‌علی قراگوزلو) و کارکنان دبستان شرافت (۱۳۱۳ ش.)

منبع: موزه مدرسه

«در برگه احصائیه (آمار ۱۲۹۳ ش) از مدارس آمده است که این مدرسه به مدیریت شیخ میرزا محب‌علی (قراگوزلو) در محله چمن سبزواری در ربيع‌الثانی ۱۳۳۱ ق. بدون اعانه (کمک) تأسیس شده است» (جهان‌پور، ۱۴۰۰: ۱۹۱ - سند: ۲۷۴۱۳/۲۹۷). محل اولیه این مدرسه از پشت امام‌زاده شاهزاده حسین به باغ کلیمی‌ها، پشت «آرامگاه استر و مردخای» انتقال یافت. در این مدرسه شریعت، مقدمات، ریاضی، هندسه، تاریخ و جغرافیا و حتی زبان فرانسه تدریس می‌شد. مؤسس مدرسه با وجود مخالفت برخی افراد، اقدام به استخدام معلمی یهودی به نام ملا منهم کرد. او به زبان فرانسه مسلط بود. تأسیس این مدرسه دو هدف داشت: یکی مقابله با مدرسه‌های خارجی و اقلیت‌های مذهبی که در حال گسترش و تأثیرگذاری بر مسلمانان بودند، و دیگری رفع کمبود مدرسه‌های ملی و دولتی.

۷. مدرسه نصرت (۱۲۹۱ ش.) / دبیرستان پهلوی (۱۳۰۸ ش.)

جمعی از دانش‌آموزان، معلمان و رئیس معارف (مرحوم نثری) مدرسه نصرت (۱۳۰۷ ش.)
منبع: موزه مدرسه

«مدرسه نصرت اولین مدرسه دولتی بود و از آثار حزب سوسیال دموکرات همدان به‌شمار می‌آمد. در تأسیس این مدرسه افراد همدانی همچون فریدالدوله، علی محمد آزاد، موسی نثری، فریدالسلطان و غمام نقش داشتند. نخستین مدیر این مدرسه میرزا عطاءالله خان بود. پس از او فریدالدوله و بعد از وی شمس‌الله خان عهده‌دار این مقام شدند. فضای آموزشی مدرسه بعدها گسترش پیدا کرد و دارای ۸ کلاس شد و سرپرستی آن را هیئت شوروی به‌عهده گرفت...» (مؤمن، ۱۳۸۳: ۴۸).

در حدود سال ۱۲۹۵ ش، مرحوم نثری با استخدام در وزارت معارف به‌عنوان مدیر مدرسه انتخاب می‌شود (سند: ۹۱/۲۹۷/۱). در سال ۱۳۰۴ در این مدرسه دوره متوسطه نیز تأسیس شد. در همدان این اولین دوره متوسطه در یک مدرسه دولتی بود و به‌نظر می‌رسد که ضمیمه ابتدایی شروع به فعالیت کرده باشد. از سال ۱۳۰۸ به دبیرستان پهلوی تغییر نام یافت. (سند: ۹۱/۲۹۷/۱۲).

کارکنان و رئیس بازرسی اداره (آزاد همدانی) هنگام ساخت دبیرستان پهلوی (۱۳۱۴ ش.)

با تکمیل دبیرستان پهلوی در سال ۱۳۱۵ ش، دانش‌آموزان دوره متوسطه آن به محل جدید منتقل شدند و اکنون با نام «دبیرستان ماندگار امام خمینی» به فعالیت آموزشی خود ادامه می‌دهد.

۸. مدرسه و قرائت‌خانه اعتماد مظفریه (۱۲۹۴ ش.)

«قرائت‌خانه‌ها با جمع‌آوری برخی از منابع و کتاب‌ها، به‌خصوص نشریات سیاسی، از مشروطه به بعد تأسیس شدند. رسالت این مراکز تنویر افکار جوان و روشن‌فکرانی بود که به این محل‌ها رفت‌وآمد می‌کردند و با صدای بلند نشریات را می‌خواندند» (ولدی ۱۴۰۱ ش - مصاحبه شخصی). با ورود سیدحسین مدنی (مترجم نظام) به عنوان ریاست اداره معارف همدان، در کنار این قرائت‌خانه مدرسه‌ای هم تشکیل شد.

۹. مدرسه ایتام (۱۲۹۴ ش.)

دانش‌آموزان، مدیر (مترجم نظام) و کارکنان مدرسه ایتام (۱۳۰۰ ش.)

«در سال ۱۲۹۴ ریاست معارف و اوقاف همدان به‌عهده آقای مترجم‌النظام گذاشته شد. نامبرده علاوه بر توسعه فرهنگ همدان، مدرسه‌ای به نام ایتام تأسیس می‌نماید که از کودکان بی‌سرپرست نگهداری می‌گردد. مدرسه مزبور علاوه بر تعلیم و تربیت، هزینه آنان را نیز به عهده داشت» (زند، ۱۳۹۷: ۴۵۶). وی که در دوران تحصیل با نظام پرورشگاه‌های آمریکایی آشنا شده بود، در همدان پرورشگاهی تحت عنوان «دارالایتام» تأسیس می‌کند.

۱. سیدحسین مدنی

۱۰. مدرسه فرهنگ / صفدریه (۱۲۹۵ ش.)

معلمان و مدیر (ابراهیم صفدری) و دانش‌آموزان دبستان فرهنگ (۱۳۰۶ ش.)

«میرزا محمود پرورش متصدی امور معارف و اوقاف همدان (سال ۱۲۹۵) مکتب‌خانه‌ها را تشویق می‌نماید که مکاتب را به دبستان جدید در آورند. مکتب‌خانه‌ای که سرپرستی آن را آقای ابراهیم صفدری به عهده داشت، به مدرسه فرهنگ تبدیل گردید. مدرسه ملی فرهنگ در کنار شهر، نزدیکی پل یخچال (نزدیک فروشگاه فرهنگ) به کار خود ادامه داد و مرحوم کاظم اذکانی در اداره امور به شیخ ابراهیم کمک می‌کرد» (زند، ۱۳۹۷: ۴۵۷).

۱۱. مدرسه تهذیب (۱۳۰۱ ش.)

«دبستان دولتی تهذیب بعد از تأسیس در سال ۱۳۰۱ در محوطه پای مصلی، در سال ۱۳۰۶ به ریاست آقای محمدعلی خلیلی دارای ۷۷ دانش‌آموز، در یک کلاس تهیه و چهار پایه تحصیلی بوده است.» (زند ۱۳۹۷). این مدرسه طبق گزارش سال ۱۳۰۴ ش. از نظر بهداشتی وضعیت خوبی داشته است (سند: ۹۱/۲۹۷/۶۰۲).

۱۲. مدرسه دانش (۱۳۰۳ ش.)

«دبستان ملی دانش به مدیریت ابوالقاسم فیاض تأسیس شد» (زند، ۱۳۹۷: ۴۶۰). مؤسس مدرسه در نامه‌ای می‌نویسد:

«وزارت فرهنگ، اداره کارگزینی / پاسخ نامه شماره ۳ / ۲۷۰۴۹-۲۹/۶/۹»

این جانب ابوالقاسم فیاض در سال ۱۳۰۳ موفق به تأسیس دبستانی در همدان گردیدم. و چون در سال ۱۳۰۹ دارای کلاس ۵ و ۶ بود، این جانب هم صلاحیت مدیریت شش کلاسه را داشتم، هم در کلاس‌های ۵ و ۶ تدریس می‌نمودم. امتیاز شش کلاسه

رسمی ش - ۱۳۱۱/۱۱/۲۵ وزارت - طبق گواهی اداره فرهنگ همه ساله تدریس می نمودم. در نتیجه سابقه خدمتی ۲۶ سال، اداره متبوعه پیشنهاد صدور حکم پایه ۱ آموزگار را جهت اینجانب نمودند» (پیشین).

۱۳. مدرسه محمدیه (۱۳۰۵ ش.)

«مدرسه محمدیه توسط میرزا محمد زرین قلم تأسیس شد. به دلیل خط خوشی که داشت به این نام معروف گردیده بود. وی علاوه بر مدیریت، درس قرآن، تعلیمات دینی و خوشنویسی تدریس می نمود. از آنجا که مردی باتقوا بود، مردم رغبت زیادی به فرستادن فرزندان خود به این مدرسه داشتند. شاگردان این مدرسه در قرائت قرآن مجید و برپا نمودن جشن ها و سوگواری های مذهبی سرآمد بودند. خانواده ها ماهانه شهریه ای که از سه ریال تجاوز نمی کرد، می پرداختند» (مؤمن، ۱۳۸۳: ۴۸؛ به نقل از: گروسین، ۱۳۷۲: ۲۷-۲۴).

۱۴. مدرسه حقیقت (۱۳۰۶ ش.)

دبستان حقیقت در سال ۱۳۰۶ توسط آقا جلال سعیدی شروع به فعالیت کرده است؛ اما فعالیت آن محدود بود و بعد از چندی تعطیل می گردد. در بخشی از شکایت مکتب داری از این مدرسه آمده است:

«بر حسب اعلان اداره معارف، به واسطه دبستان باید اجازه نامه از اداره معارف داشته باشد، لذا سید حلبی ساز و یک نفر دیگر در شالبافان، علمیه حقیقت تأسیس نمودند. البته باید امور اداری، عمومیت داشته باشد. از طرف حسن مکتب دار.»

۱۵. مدرسه سادات (۱۳۰۶ ش.)

«از جمله مدارس علوم دینی که تا حدودی متعلق به سادات بود، می توان به این مدرسه اشاره کرد که مدیریت آن را حاج سید علی اکبر قندهاری برعهده داشت. به سبب بضاعت اندک مالی خانواده ها، شهریه ای دریافت نمی شد. کمبود سرمایه و بودجه این مدرسه را در فاصله اندکی دچار تعطیلی کرد و دانش آموزان آن جهت ادامه تحصیل به مدرسه محمدیه رفتند» (پیشین).

۱۶. مدرسه فیضی (۱۳۰۶ ش.)

این مدرسه توسط زین العابدین (فیضی) به صورت مکتب خانه تأسیس شد. فرزند ایشان، مرحوم عباس فیضی^۲ در این باره می نویسد:

«میرزا زین العابدین^۳ در سال ۱۲۸۴ ش در محله قدیمی جولان متولد، تحصیلات مقدماتی را فرا گرفته، به حوزه طلاب زنکنه همدان، و جهت تکمیل دروس حوزه به قم

۱. تفصیل نامه در بخش مکتب خانه بیان شد.

۲. از پژوهشگران فرهنگ همدان

۳. فرزند حجة الاسلام فیضی، معروف به شیخ الاسلام همدانی

وارد و با کسب اجازه از اساتید به همدان وارد و در سال ۱۳۰۱ با لباس روحانیت مدرسه فیضی را تأسیس و مشغول تعلیم و تربیت شد. در سال ۱۳۰۴ با فشار دولت وقت، لباس روحانیت خارج و تا سال ۱۳۴۵ مشغول انجام وظیفه و بر اثر کهنلت از کار کناره می‌گیرد.» (فیضی، ۱۳۷۲: ۱).

۱۷. مدرسه اکباتان (۱۳۱۰ ش.)

چنانچه بیان شد، این مدرسه به مدرسه الوند تبدیل شد. درباره زمان دقیق حذف نام اکباتان از این مدرسه اطلاعی به دست نیامد، اما در دفتر امتحانات تا سال ۱۳۱۷، نام دخترانه اکباتان با فارغ‌التحصیلانی که اکثر آن‌ها غیرمسلمان بودند، ثبت شده است (امتحانات آموزش و پرورش همدان، ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۷). «در سال ۱۳۲۲ نیز با نام اکباتان دارای ۹۷ دانش‌آموز بوده است» (زند، ۱۳۹۷: ۴۷۳).

پ) مدرسه‌های اولیه مسلمانان: مدرسه‌های دختران:

۱. مدرسه نسوان / تربیت نسوان^۱ (۱۲۹۹ ش.)

اولین مدرسه دخترانه دولتی همدان بود که در دوران خود از نشانه‌های توجه دولت وقت به آموزش دختران بوده است، اما به‌علت کمبود شدید معلم خانم تحصیل کرده در همان سال‌های اولیه با مشکلاتی روبه‌رو گردید. «خانم مشعشی به عنوان اولین معلم خانم در مدرسه‌های دولتی همدان در این مدرسه شروع به تدریس در پایه اول می‌کنند» (قشمی، ۱۳۹۶؛ به نقل از: جهان‌پور). «در سال ۱۳۰۲ نیز خانم استعدادی با ماهی ۱۰ تومان و هفته‌ای ۴۲ ساعت تدریس، به‌عنوان معلم کلاس دوم، با نماینده معارف همدان/ میرزا محمدخان درخشان، در ۶ ماده قرارداد می‌بندند» (سنند: ۹۱/۲۹۷/۲۲).

۲. مدرسه مخدرات اسلامی / دوشیزگان (۱۳۰۵ ش.)

این دبستان ملی در حدود سال ۱۳۰۵ فعالیت خود را به ریاست خانم معصومه صدری شروع کرد. در همدان علاوه بر مدرسه‌های ذکرشده، مدرسه‌های دخترانه مسیحی‌ها و کلیمی‌ها فعال بودند. اما این اولین مدرسه دخترانه‌ای بود که با نام اسلامی در این شهر به فعالیت پرداخت. از مؤسسين این مدرسه و چگونگی کیفیت آموزشی آن در حد نامش اطلاعی به دست نیامد، اما چند نامه در اوایل فعالیت این مدرسه در دست است؛ از جمله:

«مقام محترم ریاست اداره معارف و اوقاف

به عرض می‌رساند، در خصوص یک نفر معلم که بنا بود از آن اداره برای این مدرسه

۱. نسوان به معنی زنان است و نام خاص دیگری نداشته است.

۲. زنان پرده‌نشین؛ زنی که در حجاب باشد (بهشتی، ۱۳۷۱: ۹۶۹).

تعیین شود، اگر صلاح بدانید کُنترات^۱ آن به اسم کمینه^۲ نوشته و مبادله شود. امر فرمایید مواد کُنترات آن مطابق با مقررات اداره مرقوم داشته، معلم مزبور امضا نموده، یک ورقه آن را هم کمینه امضا نماید. امضا/ صدری» (سند: ۹۱/۲۹۷/۵۱۳).

۳. مدرسهٔ اناث / نمرهٔ ۴ (۱۳۰۶ ش.)

از مدرسه‌های دولتی دخترانه در همدان است که برای اطلاع از نحوهٔ تأسیس و پذیرش دانش‌آموز در این مدرسه، اول بهمن ۱۳۰۶ اعلان زیر منتشر شد:

«چون وزارت معارف در نظر دارد از اعتبار صد و نیم مالیات، شش باب مدرسهٔ مجانی در بلوک همدان و یک باب در شهر همدان مفتوح شود، لذا کلاس‌های مدرسهٔ مزبور را امسال تأسیس نموده و من جمله مدرسهٔ مجانی اناث نمرهٔ ۴ است که در محلهٔ چمن سبزه‌وار، کوچهٔ جنب حمام، خانهٔ آقا سید حسین، مفتوح شده و شاگرد برای سال اول قبول می‌کند و تا آخر بهمن برای ثبت اسامی هم‌روزه به استثنای روزهای تعطیل از سه ساعت قبل از ظهر تا ظهر مفتوح است.»

رئیس ادارهٔ معارف و اوقاف همدان: نثری - مهر» (قشمی، ۱۳۹۶)

دبستانی‌های دیگری هم به شرح جدول زیر تا سال ۱۳۲۰ تأسیس شدند:

ردیف	دبستان	سال تأسیس یا دایر	نوع	پسر - دختر	محل
۱	اکباتان	۱۳۱۰	ملی	پسرانه	کوچه مسجدحاج احمد
۲	کمال	۱۳۱۱	ملی	پسرانه	خیابان شورین، جولان
۳	حسینیه	۱۳۱۱	ملی	پسرانه	...
۴	تعلیم و تربیت	۱۳۱۱	ملی	مختلط	...
۵	فردوسی	۱۳۱۱	ملی	پسرانه	جولان
۶	دیانت	۱۳۱۱	ملی	پسرانه	...
۷	اعتمادیه	۱۳۱۱	دولتی	پسرانه	...

۱. قرارداد

۲. این بندهٔ کوچک؛ حقیر

۳. به معنی دختران است و منظور از نمرهٔ ۴، چهارمین مدرسهٔ دولتی پس از مدرسه‌های پسرانهٔ نصرت، تهذیب و دخترانهٔ نسوان بوده است.

ردیف	دبستان	سال تأسیس یا دایر	نوع	پسر - دختر	محل
۸	صادقیه	۱۳۱۱	ملی	پسرانه	...
۹	اکباتان / الوند	۱۳۱۳	ملی	دخترانه	... / آقاجانی بیک
۱۰	مهستی / عفتیه	۱۳۱۳	دولتی	دخترانه	کوزه‌گرها
۱۱	اناث / عصمتیه	۱۳۱۴	دولتی	دخترانه	پل پهلوان‌ها
۱۲	نسوان / شاهدخت	۱۳۱۴	دولتی	دخترانه	بوعلی، اول جوادیه
۱۳	۱۵ بهمن	۱۳۱۵	دولتی	دخترانه	خیابان عباس‌آباد، قبر پلویی
۱۴	سعدی	۱۳۱۵	دولتی	پسرانه	باغچه‌آیوسف
۱۵	داربوش	۱۳۱۶	ملی	پسرانه	نجارخانه
۱۶	شاپور	۱۳۱۸	دولتی	پسرانه	فیل‌خانه، خیابان عباس‌آباد
۱۷	کفایت	۱۳۱۹	دولتی	پسرانه	...
۱۸	۱۷ دی	۱۳۱۹	دولتی	دخترانه	کبابیان
۱۹	اکباتان / الوند	۱۳۱۹	ملی	پسرانه	... / کوچه فرنگی‌ها
۲۰	باباطاهر	۱۳۱۹	دولتی	پسرانه	فرعی باباطاهر، حصیرباف‌ها

دبیرستان‌های دیگری هم به شرح جدول زیر در همان سال‌ها تأسیس شدند:

ردیف	دبیرستان	سال تأسیس یا دایر	نوع	پسر - دختر	محل
۱	ایراندخت	۱۳۱۱	ملی	دخترانه	پذیرائی، دبیرستان ابن‌سینا
۲	شاهدخت/وحدت	۱۳۱۴	دولتی	دخترانه	... خیابان سیروس، تختی
۳	شرافت	۱۳۱۶	ملی	پسرانه	پشت باغ استر ... و کولانچ
۴	زنگنه	۱۳۱۷	دولتی	پسرانه	خیابان عباس‌آباد، حوزه زنگنه

منابع

۱. آموزش و پرورش استان همدان، ثبت گواهی‌نامه‌های ششم ابتدایی و متوسطه (۱۳۰۷-۱۳۱۷) و دفتر امتحانات تا سال ۱۳۵۳.
۲. ادکائی، پرویز (۱۳۹۸). متن دست‌نویس. نشریه معارف. شماره ۳۴. کتابخانه مرکزی همدان.
۳. باغداساریان، ادیک (۱۳۹۹). نگاهی به تاریخ مدارس ارمنی ایران. [ابی‌نا]. [ابی‌جا].
۴. بهشتی، محمد (۱۳۶۹). فرهنگ صبا. انتشارات صبا. تهران.
- ۵-۱۳۳۴. سالنامه دبیرستان پهلوی همدان، سال تحصیلی ۵-۱۳۳۴.
۷. ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۷۸). اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی. سازمان اسناد ملی.
۸. علی‌زاده، عزیزالله (۱۳۵۰). زندگی طوفانی: خاطرات تاریخ پهلوی، سلاطین پهلوی، سیاستمداران ایرانی. انتشارات فردوس. تهران.
۹. رضویان، امیر شهاب (۱۳۹۸). اسناد خانوادگی.
۱۰. زند، عباس (۱۳۹۷). تاریخ، فرهنگ و معارف همدان. انتشارات برکت کوثر. تهران.
۱۱. دفتر ثبت گواهی‌نامه‌های ششم ابتدایی و متوسطه (۱۳۱۷-۱۳۰۷) و دفتر امتحانات تا سال ۱۳۵۳، آموزش و پرورش استان همدان.
۱۲. سازمان اسناد و کتابخانه ملی، مدیریت غرب: همدان (۱۴۰۰-۱۳۹۷).
۱۳. سارکسیان، کارون (۱۳۸۳). دودمان گریگور مقدس و نخستین رهبران دینی ارمنستان. نشریه فرهنگی پیمان. شماره ۲۷.
۱۴. صنایعی، پویا (۱۳۹۸). یهودیان همدان و مدرسه آلیانس. [ابی‌نا]. [ابی‌جا].
۱۵. ظهیرالدوله، صفا علی (۱۳۸۵). سفرنامه ظهیرالدوله. به تصحیح سیف‌الله وحیدنیا. نشر آبی. تهران.
۱۶. فیضی، عباس (۱۳۷۲). دبستان مبارکه فیضی (دست‌نویس).
۱۷. قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجاریه. نشر دانشگاهی. تهران.
۱۸. قشمی، سید امیر (بی‌تا). گنجینه ابن‌سینا (مدارس قدیمی همدان). اطلاع‌رسانی موزه آموزش و پرورش. تلگرام ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۰.
۱۹. فریدالدوله، محمدحسن (۱۳۰۷). نطق سیدحسن تقی‌زاده در مدرسه آمریکایی. به کوشش مهدی خیال. روزنامه گلگون. اسناد ملی.
۲۰. گورگیز، هانیبال (۲۰۱۳). روستای آدا در گذر زمان. برگرفته از: books.google.
۲۱. ملکی، انوشیک (۱۳۸۹). نگاهی اجمالی به حوزه‌های انتخابی ارمنیان در مجلس شورای اسلامی. فصلنامه فرهنگی پیمان. شماره ۵۴.
۲۲. منتظرالقائم، محمدباقر (۱۳۹۵). فعالیت‌های مبلغان مذهبی آمریکایی در ایران. [ابی‌نا]. [ابی‌جا].
۲۳. مؤمن، ابوالفتح (۱۳۸۳). مشروطه کوچک همدان. پژوهشگاه فرهنگ اندیشه اسلامی. نشریه زمانه. شماره ۲۳.
۲۴. میناسیان، هویک (۱۳۹۲). گوشه‌ای از تاریخ ارمنیان ایران، مدرسه ارمنیان نور همدان.
۲۵. ولدی، مولود (کتابدار). مصاحبه شخصی. ۱۴۰۱.
۲۶. مدرسه کامیونیتی؛ پ ۳-۱۵: https://en.wikipedia.org/wiki/Community_School,_Tehran

